

Agnieszka Gołębiowska-Suchorska

agnieszka@suchorscy.pl

<https://orcid.org/0000-0002-9397-9179>

Katedra Literatury Polskiej i Rosyjskiej

Wydział Literaturoznawstwa

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Motyw kreacji przez rysunek w folklorze polskim i wschodniosłowiańskim

*The creation by drawing motif
in Polish and East Slavic folklore*

Funkcje czynności rysowania w obrzędowości słowiańskiej związane były z wyznaczaniem lub przekraczaniem granicy między *orbis exterior* i *orbis interior*. Wytaczanie granicy między światem żywych i umarłych mogło przyjmować formę rysowania kręgu – realnego (np. zaorana ziemia wokół wsi w czasie zarazy) lub symbolicznego (np. obwodzenie palcem chorego miejsca podczas zamawiania, werbalne rysowanie granicy w formułach finalnych zamów) (Belova 2004: 11–12; Tolstaya 1999: 243–244; Wójcicka 1995). W magicznym folklorze dziecięcym rysowanie otwierało kanał komunikacyjny między światami, np. w strasznych opowieściach nieboszczyk mógł wychodzić nocą przez trumnę namalowaną fosforyzującą farbą na dywanie (Usachëv, Uspenskiï 2001: 69), a w dziecięcych rytuałach wywoływania duchów goście z zaświatów przedostawali się do ziemskiego świata przez narysowany dom lub schody (np. Arkhipova 2005). Także w ludowym folklorze słownym obecny jest motyw rysowania granicy między światami, np. w opowieściach wierzeniowych czytanie psalterza przy jednoczesnym staniu w narysowanym okręgu jest warunkiem bezpiecznych spotkań ludzi z siłą nieczystą (m.in. wążki SUS 307¹ „Dziewczyna wstająca z grobu”, SUS 810

1 SUS i numer – oznaczenia wążków bajek wschodniosłowiańskich wg klasyfikacji: *Sravnitel'nyy ukazatel' syuzhetov* 1979.

„Sieci złego ducha (diabeł w magicznym kręgu)”). Z innym skutkiem czynności rysowania mamy do czynienia w tekstach folkloru opowiadających o zmaterializowaniu narysowanego przedmiotu lub ożywieniu narysowanej postaci. Motyw ożywających rysunków ludzi i przedmiotów jest rozsiany w różnych gatunkach folkloru polskiego, ukraińskiego i rosyjskiego (legendy ajtiologiczne, legendy bohaterskie, bajki magiczne, bajki humorystyczne), jednak dotychczas akt kreacji przez narysowanie nie został sklasyfikowany jako odrębny motyw polskich ani wschodniosłowiańskich tekstów ludowych², stąd na potrzeby niniejszej analizy przyjęłam termin „motyw kreacji przez rysunek”. W analizowanych tekstach akt ten może być dokonany za pomocą różnych przedmiotów mogących pozostawiać fizyczny ślad³ (kreda, węgiel, ołówek, patyk, palec) na powierzchni płaskiej lub w materiale sypkim (piasek, ziemia). Porównanie egzemplifikacji motywu kreacji przez rysunek w różnych gatunkach folkloru oraz wybranych tekstach kultury popularnej (kinematografia, literatura dziecięca) ma na celu wykazanie jego powszechności i trwałości, wynikających z odpowiedzi na uniwersalne ludzkie marzenie posiadania przedmiotu spełniającego życzenia⁴.

Cechą charakterystyczną motywu kreacji przez rysunek jest rudymenatny związek z mitem stworzenia, gdyż posługujący się nim właściciele tworzą obiekty świata na podobieństwo Demiurga. Stąd punktem wyjścia niniejszej analizy będzie ludowa legenda ajtiologiczna jako gatunek prozy folklorystycznej sięgający mitów o stworzeniu świata i człowieka. W wielu kulturach rozpowszechniony jest rzemieślniczy model aktu kreacji świata jako procesu tworzenia wytworu jakiegoś rzemiosła (garncarstwo, tkanie, szycie), przejście od bezkształtu do formy (Madlevskaya 2001: 509). Według Alberta Baiburina jest to mityczny schemat stworzenia świata i wytwarzania rzeczy, który stanowił podstawę prymitywnej technologii (Baiburin 1989: 67). W ocenie Olgi Belovej i Galiny Kabakovej przekazywane jeszcze w XX w. narracje o pochodzeniu Świata wyraźnie pokazują, że nawet współczesny człowiek potrzebuje opowieści o tym, co wydarzyło się *in illo tempore* (Belova, Kabakova 2014: 6). Potwierdza to np. obecność motywu człowieka narysowanego przez Boga odnotowywana przez etnografów we współczesnych rosyjskich legendach ajtiologicznych. Jeden z przykładów takiego przekazu pochodzi z roku 1999 z Kargopolu (obwód archangielski):

Sotvorenije zhenshchiny [Kto byli pervye liudi?] Tak pervye liudi uzhe mnogo proshlo tysiach let, do nashej éry shest' tysiach let proshlo, da vot uzhe u nas posledniĭ god

2 Por.: *Sravnitel'nyĭ ukazatel' siuzhetov* 1979; Krzyżanowski 1962, 1963.

3 Pozostawiony na powierzchni ślad-rysunek przemieniający się w trójwymiarowy obiekt zasadniczo odróżnia akt kreacji przez rysowanie od działania magicznej różdżki, rozpowszechnionej w kulturze popularnej, również w sposób magiczny powołującej przedmioty do istnienia.

4 Takich przedmiotów w folklorze słowiańskim jest wiele, np. latający dywan, kije samobije, lampa Aladyna (zob. szerzej np. Propp 2000: 112; Wójcika 2018: 80–85), jednak żaden nie kreuje rzeczywistych obiektów przez rysowanie.

nachal. Samey pervye liudi byli Adam i Eva. (...) Potom Gospod' i govorit Iisusu Khristu: «Davaĭ, – govorit, – sdelaem my cheloveka po obrazu nashemu». Vot Gospod' narisoval na zemle, na peske cheloveka. Vdunul v nego, vdokhnul i vdunul dushu, v nas dokh Gospoda Boga. Vdunul dushu i stal zhivoĭ chelovek, s zhivoiu dushoĭ. I ětomu cheloveku dal imia Adam (Bielova, Kabakova 2014: 233).

Stworzenie kobiety [Kim byli pierwsi ludzie?] Od pierwszych ludzi przeszło już wiele tysięcy lat, sześć tysięcy lat minęło przed naszą erą, a teraz nastał nasz ostatni rok. Pierwszymi ludźmi byli Adam i Ewa. (...) Następnie Pan mówi do Jezusa Chrystusa: „Chodź” – mówi – „uczynimy człowieka na nasz obraz”. Wtedy Pan narysował człowieka na ziemi, na piasku. Tchnął w niego, wciągnął powietrze i tchnął duszę, oddech Boga jest w nas. Tchnął duszę i pojawił się żywy człowiek, z żywą duszą. A człowiekowi dał imię Adam (Belova, Kabakova 2014: 233)⁵,

A kolejny, z roku 2007, z obwodu niżnonowogrodzkiego:

Kak chelovek poiavilsia? (...) Gospod' Iisus Khristos narisoval... cheloveka, dunul, i vot – chelovek (Bielova, Kabakova 2014: 419).

Skąd się człowiek wziął? (...) Pan nasz Jezus Chrystus narysował... człowieka, dmuchnął, no i już – jest człowiek (Belova, Kabakova 2014: 419).

Przytoczone legendy ajtiologiczne powtarzają typowy schemat narracji ludowych o czynach Boga Stwórcy Wszechświata: wybór materiału, jego przemiana i ożywienie tego, co powstało. W żadnej z dwóch przytoczonych legend nie został wskazany przedmiot lub część ręki (palec?) wykorzystany przez Stwórcę do rysowania, nazwane zostały jedynie czynności – rysowanie i tchnięcie ożywiającego oddechu, jednak w obu tekstach zostały odwzorowane etapy tworzenia człowieka analogiczne do opisanych w Księdze Rodzaju: „Pan Bóg ulepił człowieka z prochu ziemi i tchnął w jego nozdrza tchnienie życia, wskutek czego stał się człowiek istotą żywą” (Rdz. 2: 7) (*Biblia Tysiąclecia* 1980). Zachowując zgodność z biblijnym przekazem odnośnie do materiału (proch ziemi – piasek), ludowa ajtiologia zamieniła jednak sposób ukształtowania człowieka z tworzywa (lepienie – rysowanie na piasku)⁶.

Motyw kreacji przez rysunek odnajdujemy także w ukraińskich legendach o Kozakach, epickich opowieściach zawierających rudymenty wiadomości o prawdziwych osobach i wydarzeniach. Legendowy obraz zbójnika wyrasta z wizerunku mitycznego antagonisty przeciwstawiającego się mitycznemu przodkowi (Krinichnaia 1989: 11), a rudymentem tych wyobrażeń są m.in. zdolności magiczne legendowych bohaterów,

5 Tłumaczenie wszystkich tekstów na język polski – A. Gołębiowska-Suchorska.

6 Por. metaforę malarską o stworzeniu świata użytą w kazaniu przez ks. Fabiana Birkowskiego: „Takimże sposobem on rzemieślnik wszystkich rzeczy, Bóg, gdy szeroką tego świata tablicę napełniał obrazami wszelakich kreatur, wydzielił ziemię, morza, lasy, zwierzęta, ludzie, i inne wszystkie rzeczy, tak od ręki (i że tak rzekę) rzucając pędzlem” (Birkowski 1858: 18).

np. znajomość magicznych formuł, zdolność do zmiany postaci (Krinichnaia 1991: 22). W ludowym wizerunku rozbójnika Steńki Razina – Kozaka dońskiego, przywódcy powstania z lat 1670–1671, pozostałością mitycznych mocy jest umiejętność urealnienia łodzi i wiosła narysowanych na ścianie:

Sten'ka, educhi, sidit v zhelezakh da tol'ko posmeivaetsia. Privezli ego v Moskvu i posadili v tiur'mu. Sten'ka dotronulsia do kandalov razryvom-travoiu – kandy spali; potom Sten'ka nashel ugol'ek, narisoval na stene lodku, i vësla, i vodu, vse kak est', da, kak izvestno, byl koldun, sel v ëtu lodku i ochutilsia na Volge (Kostomarov 1994: 439).

Steńka, płynie, siedzi w kajdanach i tylko chichocze. Przywieźli go do Moskwy i wsadzili do więzienia. Steńka dotknął kajdan rozryw-zielem – kajdany spadły; potem Steńka znalazł węgielek, narysował łódkę na ścianie i wiosła, i wodę, wszystko tak jak jest, wiadomo, on był czarownik, wsiadł do tej łodzi i znalazł się od razu na Wołdze (Kostomarov 1994: 439).

Narisoval sered' polu legku lodku i skazal: «Sadis', rebiata, so mnoi!» Polilas' iz ostrogu voda, otvorilas' dver', i uekhal Sten'ka v luga; uvez s soboi novykh dvenadtsat' chelovek, vernulsia domoi (Skazki i predaniya Samarskogo kraya 2003: 334).

Narysował na środku podłogi lekką łódź i powiedział: „Siadajcie ze mną!”. Z więzienia wylała się woda, otworzyły się drzwi i Steńka wypłynął na łąki; zabrał ze sobą dwunastu nowych kamratów, do domu wrócił (Skazki i predaniya Samarskogo kraya 2003: 334).

Według Siergieja Nekliudova mechanizmem wyzwalającym proces folkloryzacji magicznego wizerunku Steńki były fakty z jego biografii, rozpowszechniane w formie plotek, dotyczące związku Razina z wodą (życie na statku, pływanie jako sposób pokonywania przestrzeni, wodne egzekucje, rozbój na wodach) (Nekliudov 2014: 267). Steńka Razin był uważany przez lud za charakternika (Bystroń 1928: 191–197), tj. silnego czarnoksiężnika zdolnego m.in. zamawiać kule, łapać je gołymi rękami, przebywać pod wodą przez wiele godzin, stać się niewidzialnym i kontrolować pogodę. W opowieściach ludowych również o innych rabusiach z Wołgi mówiło się, że złapani i osadzeni w grubych murach więzień, ratowali się w ten sam sposób, co Razin: „Nachertiat na polu tiur'my melom ili uglem lodku i vësla, siadut v nee i vynesutsia v shirokuiu razdol'niu Volgu” / „Narysują na podłodze w więzieniu kredą albo węglem łódkę i wiosła, usiądą w niej i przeniosą się na szerokie wody Wołgi” (Vlasova 2008: 352). Ponoć umiejętność tworzenia łodzi kredą na ścianie posiadał również rozbójnik Ustim Karmeluk, chłop ukraiński, przywódca ruchu ludowego na Podolu w latach 1813–1835:

Ustym Karmaliuk mav nadliuds'ku sylu. Vin skhovav smert' u ban'ku i kinuv u stavok, de ii prymulylo namulom. Vin mig prymovyty i poduty na kaïdany i vony rozsypalsia popil'. Mig namaliuivaty lodku na stini tiuremnoi kamery, sisty v niu i poplysty – vteky z tiurmy (Legendy ta perekazy 1985: 280).

Ustym Karmalyuk miał nadludzką siłę. Wsadził śmierć do beczki i wrzucił do stawu, gdzie ją muł zakrył. Mógł zamówić kajdany i dmuchnąć na nie, a one rozpadały się w popiół. Mógł narysować łódkę na ścianie celi więziennej, wsiąść do niej i popłynąć – uciec z więzienia (*Legenda ta perekazy* 1985: 280).

Bohaterowie legend o ukraińskich Kozakach i charakternikach nie stwarzali ludzi, jak Bóg w legendach ajtiologicznych, ponieważ w przekonaniu ludu nie byli Demiurgami, a jedynie odbiorcami i użytkownikami magicznej mocy. W przekazach ludowych o kozackich zbójnikach kosmogoniczne znaczenie aktu rysowania z legend ajtiologicznych zastąpiło znaczenie indywidualne i utylitarne – pragnienie wolności osobistej.

Stopniowa utrata ajtiologii jako zasady treściowo-kompozycyjnej jest, według Jewgienija Kostiučina, typowa dla ewolucyjnego przejścia od mitu do baśni (Kostyukhin 1987: 100), w której także odnaleźć można realizację motywu kreacji przez rysunek. Na przykład w rosyjskiej bajce magicznej o chłopskim synu Iwanie i chłopku-paluszku z wąsami na siedem mil (SUS 300A** „Zwycięzca smoków zdobywa cudownego konia”) czarownik rysuje obraz na piasku:

Starichki skazali: «Pozhaluī, Ivan krest'ianskii syn, my gotovy tebe usluzhit' – tvoego konia dostat'». – «Pomogite, rodimye!» Starichki byli ne prostye liudi: éto byl Studenets, Obzhora i koldun. Koldun vyshel ná bereg, narisoval na peske lodku i govorit: «Nu, brattsy, vidite vy étu lodku?» – «Vidim!» – «Sadites' v nee». Seli vse chetvero v étu lodku. Govorit koldun: «Nu, legkaia lodočka, sosluzhi mne sluzhbu, kak prezhde sluzhila».

Vdrug lodka podniałas' po vozdukhu i migom, slovno streła, iz luka pushchennaia, privezła ikh k bol'shoi kamenistoī gore (*Narodnye russkie skazki* 1984: 235).

Starcy rzekli: „Być może, Iwanie-chłopski synu, jesteśmy gotowi ci służyć – zdobyć twojego konia”. „Pomóście, kochani!”. Starcy nie byli zwykłymi ludźmi: to był Studzieniec, Żarłok i czarownik. Czarownik zszedł na brzeg, narysował łódź na piasku i powiedział: „Cóż, bracia, widzicie tę łódź?” – „Widzimy!”. „Wejdźcie do niej”. Wszyscy czterej wsiedli do tej łodzi. Czarownik powiedział: „Cóż, lekka łódeczko, wyświadcz mi przysługę, jak już wcześniej bywało”.

Nagle łódź wzniosła się w powietrze i natychmiast, jak strzała wystrzelona z łuku, przemieściła ich do dużej skalistej góry (*Narodnye russkie skazki* 1984: 235).

Bajkowy rysunek wykonany przez czarnoksiężnika na piasku przywołuje skojarzenia ze stwórczym aktem Boga z przytoczonych wcześniej legend ajtiologicznych (użyty materiał). Jednak, aby zmaterializować przedmiot narysowany przez bajkowego czarownika, potrzebna była magiczna formuła, a nie oddech. Rezultat czarodziejskiego rysowania – łódź oraz jej utylitarne, choć nietypowe przeznaczenie (latanie) zbliża ten akt kreacji do czynów legendowych zbójników. Łódź, zmaterializowaną w tej bajce czarodziejskiej, Władimir Propp sklasyfikował jako magiczne narzędzie, które zostaje

wykonane (Propp 1928: 53–54). Bajkowy akt twórczy czarownika, podobnie jak aktywności zbójników w ukraińskich legendach, to działanie dla dobra własnego (przeniesienie w inne miejsce), o zakresie oddziaływania mniejszym niż kreacja dla dobra ogółu dokonywana w legendach ajtiologicznych. W opowieściach o Kozakach i bajce magicznej motyw kreacji przez rysunek pełni funkcję kompensacyjną, ponieważ sukcesy bohaterów równoważą życiowe przykrości i niepowodzenia odbiorców tekstu.

Utylitarna i indywidualna motywacja wykorzystania cudownej zdolności przekształcania narysowanego w realne pojawia się także w humoresce łgarskiej, odmianie bajki humorystycznej wykorzystującej adynata, czyli nonsens słowny i sytuacyjny (Propp 1998: 32; Wróblewska 2000: 183). W polskiej bajce humorystycznej z Kujaw (T 1921⁷ „Kłamstwo nad kłamstwami (pan i chłop)”) wieśniak, chcąc uchronić królową pszczoł (hiperbolizowanej wielkości) przed atakiem dwudziestu wilków, narysował kij kredą na chuście i zaczął nim odganiać zwierzęta:

wzion chusteczkę swoją i krédą wyrysował czy napisał kij sękaty na chusteczce, i tym kijem jak zazon machać, bić na wszystkie strony, tak poodpędzał wszystkich wilków (Kolberg 1978: 193).

W tej łgarskiej opowieści zauważalny jest nie tylko zanik zilustrowanej wcześniej ajtiologicznej funkcji motywu kreacji przez rysunek, ale przede wszystkim wzmocnienie funkcji ludycznej. Cudowną zdolność materializowania tego, co narysowane, bohater wykorzystuje wprawdzie dla osobistych korzyści, jak w legendach czy bajkach magicznych, jednak kryzysowa sytuacja i skutek wykorzystania zmaterializowanego kija są tak niedorzeczne, że wywołują nie poczucie rekompensaty, ale efekt komiczny.

Wszechmoc Boga w legendach ajtiologicznych jest jego atrybutem jako Demiurga. Natomiast Kozacy z legend, czarownik z bajki magicznej czy wieśniak z nonsensownej opowieści obdarzeni są mocami magicznymi zgodnie z ludowymi wyobrażeniami o ludziach znających (ros. *znatkie liudi*), których kompetencje w zakresie relacji ze światem nadprzyrodzonym i wiedzy o nim wykraczają poza umiejętności i możliwości przeciętnego nosiciela kultury ludowej. Według ludowych wyobrażeń człowiek posiadający tajniki rzemiosła jest kontynuatorem dzieła rozpoczętego przez Demiurga, ponieważ niejako powtarza operacje *in illo tempore* wykonalne tylko dla Stwórcy (Baiburin 1993: 200). Przywołane warianty motywu kreacji przez rysunek odnalezione w różnych gatunkach folkloru odzwierciedlają właśnie taki ewolucyjny model realizacji analizowanego motywu, zarówno w odniesieniu do wykonawcy aktu kreacji, jak i jego skutków – od obrazu Boga Stwórcy człowieka, poprzez rozbójników, czarnoksiężników dbających o własne korzyści, do komicznego wizerunku prostego wieśniaka-twórcy absurdałnego patyka.

7 T i numer – oznaczenia wątków bajek polskich wg klasyfikacji: Krzyżanowski 1962, 1963.

Na każdym nowym etapie rozwoju kultury „nieśmiertelne elementy archaiczności” są zachowywane, odnawiane i aktualizowane (Bakhtin 1979: 121–122), dlatego obecność nadprzyrodzoności, magii w tekstach kultury przeznaczonych dla dzieci, pisanych (np. baśń literacka, prasa dziecięca) czy audiowizualnych (np. bajka animowana) jest cechą gatunkową, pochodzącą z folkloru, choć nie zawsze możliwe jest jednoznaczne udowodnienie owej sukcesji. W bajkach literackich i animowanych motyw kreacji przez rysunek tworzy atmosferę cudowności odpowiadającą potrzebom dzieci oraz ich skłonności do ożywiania otoczenia, nadawania charakteru, pragnień nawet przedmiotom nieożywionym. W centrum świata dzieł przeznaczonych dla dzieci jest bohater, z którym młody odbiorca może się identyfikować, dlatego wyzyskują one także potencjał dydaktyczny analizowanego przez mnie motywu.

Zaczarowany ołówek to tytuł polskiego animowanego serialu rysunkowego dla dzieci realizowanego w Studio Małych Form Filmowych Se-ma-for w latach 1963–1977 (Filmpolski.pl <https://filmpolski.pl/fp/index.php?film=422515>) o przygodach zwyczajnego chłopca Piotrka, właściciela cudownego ołówka. Wyjaśnienie posiadania przez chłopca zaczarowanego przedmiotu wywołuje skojarzenia z popularnym motywem bajek ludowych o wdzięcznych darczyńcach, najczęściej zwierzętach, poddających głównego bohatera próbie, prosząc o pomoc lub litość, a w nagrodę za szlachetną postawę oddających się do dyspozycji bohatera, dających mu bezcenne rady lub magiczne środki niezbędne do pokonania antagonisty (Propp 1928: 90–92; np. wątki: SUS 3021 „Śmierć Kościeja w jaju”, SUS 554 „Wdzięczne zwierzęta”, T 554 „Wdzięczne zwierzęta”). Piotrek z polskiej bajki animowanej został również poddany próbie, zanim otrzymał magiczny ołówek: uwolnił brodatego karzełka unieruchomionego w pułapce na myszy, a wdzięczny krasnoludek podarował mu ołówek, który mógł zmaterializować dowolny przedmiot lub żywą istotę narysowane przez jego właściciela. Posiadając przedmiot o magicznych właściwościach, Piotrek nie tylko umiał poradzić sobie w każdej sytuacji, ale potrafił także wziąć na siebie odpowiedzialność i rozwiązywać problemy moralne. Za pomocą ołówka chronił słabych, pomagał gasić pożar, ratował narciarza podczas górskiej katastrofy, pomagał św. Mikołajowi w przygotowaniu prezentów świątecznych itp. Dydaktyczny wzorzec przekazywany za pomocą motywu kreacji przez rysunek w tej bajce rysunkowej jest dwojaki – pomoc zostaje nagrodzona, a nadprzyrodzona zdolność jest wykorzystywana rozsądnie i dla dobra innych. Potencjał wychowawczy motywu kreacji przez rysunek w polskim serialu animowanym realizowany jest więc przez prezentację pozytywnych skutków wykorzystania magicznych możliwości wzmacniającą prawidłową postawę etyczną młodego widza.

Inną strategię dydaktyczną zastosowano w komiksie rosyjskim o Ołówku (ros. *Karandash*) drukowanym od 1956 r. w miesięczniku dla dzieci „Wesołe Obrazki” (ros. „Vesëlye kartinki”). Komiksowy Ołówek, stworzony przez rysownika Iwana Siemionowa, to artysta, który zamiast nosa ma czerwoną kredkę, a wszystko, co narysuje, natychmiast ożywa i zmienia się w rzeczywistość. Bohater został spopularyzowany

także przez bajkę literacką Jurija Drużkova *Przygody Ołówka i Samodełkina* (Druzhkov 1964)⁸, również eksploatującą dydaktyczny potencjał motywu kreacji przez rysunek. W rysunkowych i literackich opowieściach o przygodach Ołówka wielokrotnie przedstawiane są konsekwencje źle spożytkowanej umiejętności rysowania żywych istot i przedmiotów. Na przykład bohater, przygotowując się do wystawy, narysował lwa i ratując się przed ożywionym zwierzęciem, musiał narysować kraty (*Vesëlye kartinki* 1957: 10). Innym razem Ołówek narysował i zjadł sto porcji lodów, przeziębził się i w wysokiej gorączce nierozsądnie namalował zbójców, a oni natychmiast ożyli i chcieli zmusić go do rysowania tego, co oni zechcą (Druzhkov 1964: 73–83). A chcąc udowodnić, że potrafi malować, nieroztropny artysta bez zastanowienia narysował małego chłopca, który ożył i okazał się bezradny i całkowicie zależny od innych, więc bohater musiał się nim opiekować (Druzhkov 1964: 29 i nast.). Potencjał wychowawczy motywu kreacji przez rysunek w komiksie i bajce o Ołówku bazuje na prezentacji konsekwencji źle wykorzystanych możliwości, mającej zapobiec nieprawidłowej postawie etycznej młodego odbiorcy.

Funkcja wszystkich omówionych dotychczas wariantów motywu kreacji przez rysunek (ludowych, literackich, kinematograficznych) jest podobna – dynamicznie zmienia on fabułę (Tomashevskii 1996: 185): człowiek, zwierzę lub przedmiot zostają stworzeni i aktywnie wpływają na losy bohaterów; bohater zostaje uwolniony, pokonuje antagonistę, ponosi konsekwencje swoich twórczych decyzji. Zdolność materializacji i ożywiania narysowanego charakteryzuje różne typy charakterologiczne bohaterów – wszechmocnego Demiurga, sprytnego rozbójnika, potężnego czarnoksiężnika, rzutkiego chłopca, szlachetnego chłopca, nierozsądnego artystę. Motyw kreacji przez rysunek reprezentowany jest także w pozbawionym fabuły hybrydalnym gatunku dyskursu internetowego z wyraziście zaznaczoną dominacją wizualności (tzw. wzrokocentryzm – Banks 2009: 39), czyli demotywatorach (Wilowicz 2010). Polskie demotywatory, w których zaczarowany ołówek pojawia się w komentarzach i na obrazkach, nie nawiązują do tradycji ludowej, czerpią inspiracje z kultury popularnej – polskiej bajki rysunkowej *Zaczarowany ołówek*. Dominuje w nich motywacja ludyczna, jednak w wymiarze intencjonalnym służą one także jako zwierciadło rzeczywistości społecznej i stają się nośnikami poglądów i nastawień wobec konkretnych zjawisk współczesnych w Polsce i na świecie (Kudlińska 2014: 316–317).

Demotywatory z kadrami z rysunkowej bajki *Zaczarowany ołówek* często służą mediatyzacji między przeszłością a teraźniejszością w tonie humorystyczno-nostalgicznym, np.:

Zaczarowany ołówek Zawsze chciałeś go mieć (*Zawsze chciałeś* 2022).

⁸ Drugi bohater – Samodełkin, towarzyszący Ołówkowi także w komiksie, był małym robotem złożonym z różnych części, który miał magiczne ręce i potrafił naprawić wszystko w kilka sekund.

Zaczarowany ołówek Nie wyrosłem jeszcze z marzeń o nim (*Nie wyrosłem* 2022).

Zaczarowany ołówek Przyznaj się, jak byłeś/aś dzieckiem też chciałeś/aś taki mieć (*Przyznaj się* 2022).

Zaczarowany ołówek Moje niespełnione marzenie z dzieciństwa (*Moje niespełnione marzenie* 2020)⁹.

Niektóre podpisy pod demotywatorami z motywem kreacji przez rysunek skłaniają odbiorcę do zastanowienia, jak wykorzystałby możliwości cudownego ołówka np.: „Zaczarowany ołówek» A ty mając taki co byś narysował?” (*Co byś narysował* 2021); „Dostajesz «zaczarowany ołówek» Co namalujesz jako pierwsze życzenie?” (*Co namalujesz* 2022) .

Niekiedy teksty demotywatorów wyrażają przyziemność i indywidualność pragnień potencjalnie spełnianych dzięki ołówkowi. Prozaiczność marzeń współczesnego człowieka ilustrują zwłaszcza demotywatory sugerujące, w połączeniu z obrazkiem, wykorzystanie magicznej mocy do zapewnienia wystarczającej ilości alkoholu, np.: „Zaczarowany ołówek a po flaszcze kredki” (*A po flaszcze* 2020); „Zaczarowany ołówek idealny na weekend” (*Idealny na weekend* 2021).

Efektom współczesnych możliwości wizualizacji obiektów trójwymiarowych (grafika 3D, film 3D) oraz wytwarzania przedmiotów metodą druku 3D są demotywatory nawiązujące do magicznego ołówka tylko tekstem i ilustrujące jego możliwości fotografiami obiektów 3D, np.: „Zaczarowany Ołówek Pierwsze podejście do idei drukarki 3D” (*Pierwsze podejście* 2021); „Świat z drukarki 3D Zaczarowany ołówek teraz to nie tylko bajka” (*To nie tylko bajka* 2020); „Zaczarowany Ołówek on naprawdę istnieje (zdjęcie graffiti 3D)” (*On naprawdę istnieje* 2022).

Odrębną grupę tematyczną stanowią demotywatory z motywem kreacji przez rysunek w tonie refleksyjnym, odnoszące się np. do sytuacji politycznej w Polsce czy niepełnosprawności, np.:

Czasami sobie myślę że fajnie byłoby mieć taki zaczarowany ołówek... można byłoby wiele zmienić na lepsze w naszym życiu (kadr z bajki rysunkowej) (*Czasami sobie myślę* 2022).

To byłby piękny obrazek A gdyby tak narysować Polskę bez Kai Godek, bez Episkopatu, bez PISu... (kadr z bajki rysunkowej) (*To byłby piękny obrazek* 2022).

9 Zachowana pisownia i interpunkcja oryginałów. Cytowane demotywatory są powielane w serwisach społecznościowych (Facebook) i na portalach rozrywkowych umożliwiających wyświetlanie aktualnych treści udostępnianych w różnych najpopularniejszych serwisach z obrazkami, demotywatorami (np. Demotywatory.pl, Joe Monster.org, Wiocha.pl, Besty.pl, Obrazkowo.pl).

Zaczarowany ołówek w Palestynie spełniłby zupełnie inne dziecięce marzenia niż w Polsce (zdjęcie graffiti przedstawiającego dziecko z graffiti Banksy'ego rysujące drabinę prowadzącą na szczyt wysokiego płotu) (*Zaczarowany ołówek w Palestynie* 2022).

A ty co byś zrobił... Mając zaczarowany ołówek? (zdjęcie chłopca bez nogi i chłopca z wielkim ołówkiem) (*A ty co byś zrobił* 2021).

Przeanalizowane warianty realizacji motywu kreacji przez rysunek pokazały, że będąc genetycznie powiązaniem z folklorem i jego rudymmentarnym komponentem mitologicznym, zachowuje on swoją aktualność także we współczesnych autorskich gatunkach literackich i filmowych oraz powraca do folkloru w jego nowych e-formach, nadal tracąc autorstwo. Motyw kreacji przez rysunek wyzyskują teksty kultury o różnej intencji nadawczej – informacyjnej (legendy ajtiologiczne), ludycznej (humoreski, demotywatory), kompensacyjnej (bajki magiczne, legendy o bohaterach), dydaktycznej (literatura i kinematografia dziecięca) i nostalgicznej (demotywatory). Nostalgia wydaje się wspólna dla wszystkich omówionych tekstów kultury, ponieważ żywotność i wielowariantowość motywu kreacji przez rysunek jest efektem uniwersalnej tęsknoty człowieka za tym, co wyobrażane jest w marzeniach jako sposób szybkiej realizacji pragnień i poprawy własnego życia lub świata.

Bibliografia

- A po flaszcze*. (2020, 13 listopada). Pozyskano z: <https://wykop.pl/link/1326005/zaczarowany-olowek-w-zwolnionym-tempie-wiadomo-co-mowia-bohaterowie>.
- A ty co byś zrobił*. (2021, 30 grudnia). Pozyskano z: https://chamsko.pl/96888/Zaczarowany_olowek.
- Arkhipova, N., Pavlova, A. (2005). Sovremennyi detskiĭ fol'klor: osobennosti bytovaniia. *Slovo: fol'klor-no-dialektologicheskii al'manakh*. Pozyskano z: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyi-detskiy-folklor-osobennosti-bytovaniya>.
- Baĭburin, A. (1989). Semioticheskie aspekty funktsionirovaniia veshcheĭ. In: A. Myl'nikov (ed.), *Ėtnograficheskoe izuchenie znakovykh sredstv kul'tury* (pp. 63–88). Leningrad: Nauka.
- Baĭburin, A. (1993). *Ritual v traditsionnoi kul'ture. Strukturno-semanticheskii analiz vostochnoslavianskikh obriadov*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Bakhtin, M. (1972). *Problemy poětiki Dostoevskogo*. Moskva: Khudozhestvennaia literatura.
- Banks, M. (2009). *Materiały wizualne w badaniach jakościowych* (przeł. P. Tomanek). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Belova, O. (2004). Krug. In: N. Tolstoi (ed.), *Slavianskie drevnosti: Ėtnolingvisticheskii slovar'*. Vol. 3. Moskva: Institut slavianovedeniia RAN, Mezhdunarodnye otnosheniia.
- Belova, O., Kabakova, G. (2014). *U istokov mira: Russkie ětiologicheskie skazki i legendy*. Moskva: Forum; Neolit.
- Biblia Tysiąclecia* (1980). A. Jankowski (red.). Poznań–Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum.
- Birkowski, F. (1858). *Kazania obozowe o Bogarodzicy: przytem Nagrobek Osmanowi cesarzowi tureckiemu i insze kazania o ś. Jacku i B. Kantym*. Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej.

- Bystroń, J.S. (1928). *Studia staropolskie*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza – Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie, Gebethnera i Wolffa w Warszawie.
- Co byś narysował*. (2021, 30 grudnia). Pozyskano z: <https://besty.pl/3654802>.
- Co namalujesz*. (2022, 15 kwietnia). Pozyskano z: <https://demotywatory.pl/5094899/Dostajesz-Zaczarowany-olowek-Co-namalujesz-jako>.
- Czasami sobie myślę*. (2022, 15 kwietnia). Pozyskano z: <http://bibsy.pl/yP7bnCKG/mozna-byloby-wiele-zmienic-na-lepsze-w-naszym-zyciu-zaczarowany-olowek>.
- Druzhkov, IU. (1964). *Prikliuchenii Karandasha i Samodelkina. Pravdivaia skazka*. Moskwa: Molo-daia Gvardiia.
- Idealny na weekend*. (2021, 30 grudnia). Pozyskano z: <https://obrazkowo.pl/7d885de6f0586f6b2cec-c97e51c56514/Zaczarowany-o%C5%82%C3%B3wek>.
- Kolberg, O. (1978). *Kujawy*. T. 3, cz. 1. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kostiukhin, E. (1987). *Typy i formy zhivotnogo éposa*. Moskwa: Nauka.
- Kostomarov, N. (1994). *Bunt Sten'ki Razina. Istoricheskie monografii i issledovaniia*. Moskwa: Charli.
- Krinichnaia, N. (1989). *Legends. Predaniia. Byval'shchiny*. Moskwa: Sovremennik.
- Krinichnaia, N. (1991). *Predaniia Russkogo Severa: real'nost' i traditsii*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Krzyżanowski, J. (1962). *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*. T. 1. (Wątki 1–999). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Krzyżanowski, J. (1963). *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*. T. 2. (Wątki 1000–8256). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kudlińska, H. (2014). Demotywator jako nowy gatunek dyskursu 2.0. *Teksty Drugie*, 3, 313–334.
- Legends ta perekazy, uporiadkuvannia ta primitky*. (1985). A. Toanidi (ed.). Kiv: Naukova dumka.
- Madlevskaya, Ye. (2001). Svyatki. In: I. Shangina (ed.), *Russkii prazdnik. Illiustrirovannaia éntsiklope-diia*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPB.
- Moje niespeñnione marzenie*. (2020, 23 listopada). Pozyskano z: <https://zszywka.pl/p/zaczarowany-olowek-21346489.html>.
- Narodnye russkie skazki A.N. Afanas'eva: v 3 tomah* (1985). É. Pomerantseva, K. Chistov (eds.). Moskwa: Nauka.
- Nekliudov, S. (2014). Fol'klornyĭ Razin: aspekt demonologicheskii. In: D. Antonov, O. Khristoforova (eds.), *In Umbra: Demonologija kak semioticheskaia sistema. Al'manakh*. Vol. 3. (pp. 237–274). Moskwa: Indrik.
- Nie wyrosłem*. (2022, 15 kwietnia). Pozyskano z: <https://m.demotywatory.pl/4371073>.
- On naprawdę istnieje*. (2022, 15 kwietnia). Pozyskano z: <https://demotywatory.pl/1165/Zaczarowany-Olowek>.
- Pierwsze podejście*. (2021, 30 grudnia). Pozyskano z: <https://zszywka.pl/p/zaczarowany-olowek-21349082.html>.
- Propp, V. (1998). *Poëtika fol'klora*. Moskwa: Labirint.
- Propp, W. (2000). *Nie tylko bajka* (przeł. D. Ulicka). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Przyznaj się*. (2022, 15 kwietnia). Pozyskano z: <https://m.demotywatory.pl/3895099>.
- Skazki i predaniia Samarskogo kraia. Sobrany i zapisany D. N. Sadovnikovym*. (2003). E. Kostiukhin i L. Belikova (eds.). Sankt-Peterburg: Tropa Troianova.
- Sravnitel'nyĭ ukazatel' siuzhetov. Vostochnoslavianskaia skazka*. (1979). G. Barag, I. Berezovskii (eds.). Leningrad: Nauka.

- To byłby piękny obrazek.* (2022, 20 listopada). Pozyskano z: <https://demotywatory.pl/5100191/To-by-lby-piekny-obrazek>.
- To nie tylko bajka.* (2020, 23 listopada). Pozyskano z: <https://zszywka.pl/p/zaczarowany-olowek-21349082.html>.
- Tolstaya, S. (1999). Zagovory. In: N. Tolstoj (ed.), *Slavianskie drevnosti: Ėtnolingvističeskij slovar'*. Vol. 2. Moskva: Institut slavianovedeniia RAN, Mezhdunarodnye otnosheniia.
- Tomashevskij, B. (1996). *Teoriia literatury. Poëtika*. Moskva: Aspekt Press.
- Usachëv, A., Uspenskij, Ė. (2001). *Koshmarnye uzhasy. Zhutkie istorii*. Moskva: Astrel'.
- Vesëlye kartinki.* (1957), no 2. Moskva: Molodaia gvardiia.
- Vlasova, M. (2008). *Ėntsiklopediia russkikh sueverij*. Sankt-Peterburg: Azbuka-klassika.
- Wildowicz, A. (2010). Demotywatory jako przykład e-folkloru. *Okolice. Rocznik Etnologiczny*, 8, 154–164.
- Wójcicka, U. (1995). „Dictaque pondus habent”. O roli słowa w ludowych zaklęciach-zamawianiach. *Studia Filologiczne. Filologia Rosyjska*, 41 (17), 151–164.
- Wójcicka, M. (2018). Przedmiot (środek) magiczny. W: V. Wróblewska (red.), *Słownik polskiej bajki ludowej* (s. 80–85). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Wróblewska, V. (2000). Humoreski ludowe w świetle teorii karnawalizacji literatury. W: A. Stoff, A. Skubaczewska-Pniewska (red.), *Teoria karnawalizacji. Konteksty i interpretacje* (s. 175–192). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Zaczarowany ołówek w Palestynie.* (2022, 25 maja). Pozyskano z: <https://demotywatory.pl/1191/Zaczarowany-Olowek>.
- Zawsze chciałeś.* (2022, 15 kwietnia). Pozyskano z: <https://demotywatory.pl/1168/Zaczarowany-Olowek>.

Strony internetowe

- Bibsy.pl, portal rozrywkowy: <http://bibsy.pl/>.
- Besty.pl, portal rozrywkowy: <https://besty.pl/>.
- Chamsko.pl, portal rozrywkowy: <https://www.wiocha.pl/>.
- Demotywatory.pl, portal rozrywkowy: <https://demotywatory.pl/>.
- Filmpolski.pl: <https://filmpolski.pl/fp/index.php?film=422515>.
- Joemonster.org, portal rozrywkowy: <https://joemonster.org>.
- Obrazkowo.pl, portal rozrywkowy: <https://obrazkowo.pl/>.
- Wykop.pl, portal rozrywkowy: <https://wykop.pl/>.
- Zszywka.pl, portal rozrywkowy: <https://zszywka.pl/>.

Streszczenie

W artykule podjęta została próba egzemplifikacji ludowego motywu ożywiania przedmiotów oraz ludzi przez rysunek. Taki akt kreacji nie został dotychczas sklasyfikowany jako odrębny motyw ustnego folkloru, dlatego przyjęto termin roboczy „motyw kreacji przez rysunek”. Przykłady realizacji motywu odnaleziono w gatunkach polskiego, ukraińskiego i rosyjskiego folkloru (legendy ajiologiczne, legendy bohaterskie, bajki magiczne, bajki humorystyczne), polskiego e-folkloru (demotywatory) oraz w polskiej i rosyjskiej literaturze i kinematografii dla dzieci.

Motyw kreacji przez rysunek jest obecny w tekstach kultury o różnej intencji nadawczej – informacyjnej (legendy aitiologiczne, legendy o bohaterach), ludyckiej (humoreski, demotywatory), kompensacyjnej (bajka magiczna), dydaktycznej (literatura i kinematografia dziecięca) i nostalgicznej (demotywatory). Trwałość motywu kreacji przez rysunek w różnych tekstach kultury wynika z uniwersalnej tęsknoty człowieka za możliwością szybkiej realizacji pragnień i poprawy własnego życia lub świata.

Słowa kluczowe: motyw kreacji przez rysunek, bajka, legenda, demotywator, bajka animowana

Summary

The article attempts to illustrate the folk motif of bringing objects and people to life by means of drawing them. Such an act of creation has not yet been classified as an independent motif of oral folklore, so the working term: "the creation by drawing motif" was chosen. Examples of the implementation of the motif have been found in various genres of Polish, Ukrainian and Russian folklore (porquoi stories, heroic tales, magical fairy tales, humorous fairy tales), Polish e-folklore (demotivators) and in children's literature and cinematography (Polish and Russian). This motif is present in cultural texts with different broadcasting intentions – informative (porquoi stories), ludic (humoresques, demotivators), compensatory (heroic legends, magical fairy tales), didactic (children's literature and cinematography) and nostalgic (demotivators). The permanence of the creation by drawing motif in various cultural texts results from the universal longing for the possibility of a quick fulfilment of desires and improvement of one's own life or the world.

Keywords: creation by drawing, fairy tale, legend, demotivator, animated fairy tale

Translated by Author